

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ СИНСЕМАНТИЗМУ ПОВНОЗНАЧНИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З метою виділення релятивних дієслів як окремої лексико-граматичної групи розроблено комплексну методику, що включала ряд конкретних прийомів аналізу. Виявлення обов'язкової сполучуваності дієслів із залежними від них словами стало основою у застосуванні різних методичних прийомів. Неабияку роль у системі методичних процедур аналізу відіграла орієнтація на лексикографічне представлення дієслів, яким властива обов'язкова сполучуваність.

Виокремлення групи релятивних дієслів здійснено на основі сполучувальних характеристик дієслів, частково зафіксованих в одинадцятитомному „Словнику української мови” (К.: Наукова думка, 1970-1980). Інструментарій лексикографічної параметризації дієслівних лексем у „Словнику української мови” містить, крім ремарок морфологічної природи дієслова, граматичну характеристику обов'язково залежних слів, уживання яких зумовлене семантикою релятивних дієслів.

Релятивність дієслівної семантики засвідчує значеннєвий варіант перехідності граматичної категорії „перехідність / неперехідність”. Такі дієслова послідовно супроводжує словникова ремарка *перех.:* *бажати* [СУМ, I, с. 87], *вивчати* [СУМ, I, с. 368], *годувати* [СУМ, I, с. 104], *друкувати* [СУМ, II, с. 426], *заготовляти* [СУМ, III, с. 89], *кидати* [СУМ, IV, с. 146], *маскувати* [СУМ, IV, с. 638], *перегороджувати* [СУМ, VI, с. 154], *порізати* [СУМ, VIII, с. 261], *придержувати* [СУМ, VIII, с. 605], *терти* [СУМ, X, с. 98], *тулити* [СУМ, X, с. 314] та ін.

Фіксація категоріального значення перехідності при відповідних дієсловах, звичайно, є відображенням їхніх релятивних властивостей. Проте, як свідчать матеріали „Словника української мови”, є чимало випадків, коли відсутність перехідності не є ознакою абсолютного значення дієслова. Так,

скажімо, словникова стаття дієслова *боятися* містить позначки *кого, чого*, які вказують на форму обов'язково залежних слів при дієслові у значенні „відчувати страх перед ким-, чим-небудь” [СУМ, I, с. 225]: *Правда суду не боїться* (Нар. тв.). Дієслово *поговорити* у значенні „з'ясувати що-небудь у розмові з кимось, переговорити” [СУМ, VI, с. 715], звісно, потребує іменника у формі орудного відмінка з прийменником *з*: *Поїдемо **поговорити** з лісом, а вже тоді я можу і з людьми* (Л.Костенко). Хоча прямої вказівки на форму такого обов'язково залежного слова у словниковій статті немає, проте тлумачення значення лексеми засвідчує типову для цього дієслова сполучуваність із орудним прийменниковим іменником.

Перехідному дієслову *подарувати* у значенні „дати, віддати що-небудь комусь назовсім, безплатно” [СУМ, VI, с. 734] властива обов'язкова сполучуваність не тільки з іменником у знахідному відмінку, а й з іменником у давальному відмінку, що засвідчує ілюстрація словникової статті: ***Подаруйте** світанку надію, дню - натхнення, і руки, і ніт, надвечір'ю - утому та мрію про дорогу схід-сонця у світ* (М.Нагнибіда). Дієслово *завдавати (завдати)* у значенні „робити, чинити кому-небудь щось неприємне; заподіювати” [СУМ, III, с. 40] вимагає залежних іменників у родовому та давальному відмінках, причому форма першого з них зафіксована позначкою *чого*, а необхідність другого впливає із наведеного тлумачення значення: *Роки застійні, потьмарені наростанням так званих негативних явищ, **завдали** нашій літературі й усій культурі дуже відчутних втрат* (О.Гончар).

Отже, обов'язкова сполучуваність релятивних дієслів відображена у „Словнику української мови” ремарками або непрямими вказівками у тлумаченні значення, що підтверджує ілюстративний матеріал.

Серед релятивних дієслів української мови є такі, що здатні реалізувати семантику як у сполученні з іменниковими словоформами в знахідному відмінку, так і без них. Пор.: дієслово *танцювати*, що означає „виконувати танець” [СУМ, X, с. 36]: *Охочі ж до танців під ту музику **танцювали** гопака*

(А.Кащенко) і *В срібнім мареві танцюють далекі тополі* (М.Коцюбинський); дієслово *слухати* у значенні „спрямовувати слух на створювані ким-, чим-небудь звуки; намагатися сприймати що-небудь слухом” [СУМ, IX, с. 382]: *Сушу розмову полум'я із листям до ночі сумно слухають сади* (Л.Костенко) і *Завмерти, слухати, не дихать, зненацька думку перервать* (Л.Костенко). У словникових статтях після таких дієслів уживаються ремарки *перех. і без додатка*, *перех. і неперех.* Типовою для української мови є конструкція „дієслово + безприменниково-відмінкова форма іменника”, що діагностує категоріально-значеннєву перехідність дієслова. Позначки *без додатка*, *неперех.* засвідчують відносну релятивність семантики таких дієслів, хоча саме таке вживання можна кваліфікувати як закріплений мовною практикою своєрідний еліпсис, продиктований дією універсального закону економії мовних ресурсів. Н.Я.Дзюбишина з цього приводу зазначає, що „...залежний компонент настільки чітко усвідомлюється мовцями і легко відновлюється в їхній пам'яті, що значення дієслова наближається до автосемантичного” [65, с. 7].

В українській мові є чимало дієслів, які реалізують семантику при наявності обов'язково залежних слів з певним обставинним значенням, сконцентрованим навколо смислових доміант локативності, темпоральності, способу дії: *У нього в душі вміщується весь колосковий лан* (М.Сингаївський); *Процес творення літератури тривав і в часи похмури* (О.Гончар); *З природою треба поводитись обережно, розумно, економно* (Ю.Збанацький).

При релятивних дієсловах з обов'язковою обставинно-локативною детермінацією залежні слова можуть морфологічно варіюватися як щодо частини мовного вираження взагалі, так і щодо відмінкових значень залежних іменників зокрема. Дієслово *підбігти* завершено реалізує значення „бігом наближатися до кого-, чого-небудь” [СУМ, VI, с. 399] у обов'язковому поєднанні з іменником у формі родового відмінка з прийменником *до*: *Микола підбіг до хати* (Ю.Яновський). Дієслово *відправити* (у значенні

„посилати, відсилати щось куди-небудь, організувати відсилку, перевезення чогось” [СУМ, I, с. 623]) для повної реалізації свого змісту вимагає, крім прямого об’єкта – іменника в знахідному відмінку без прийменника, також залежного слова з адвербіальним локативним значенням: *Вночі він відправив сім’ю в село* (О.Гончар). Облігаторність залежних прийменниково-іменникових конструкцій до I_p , в I_3 не засвідчена спеціальними позначками, все ж є цілком зрозумілою із поданих у „Словнику української мови” тлумачень значень. Наявні в словниковому тлумаченні „де-небудь”, „куди-небудь” є тими необхідними елементами, які не лише визначають релятивний характер відповідних дієслів, але й сприяють виділенню їх у окремий структурно-функціональний різновид – релятивні дієслова з обов’язковою обставинною детермінацією місця.

Релятивні дієслова з обов’язково залежними словами обставинного значення часу та способу дії подані у „Словнику української мови” без будь-яких ремарок, що підкреслювали б їхню релятивну природу. Релятивне дієслово *тривати*, що означає „відбуватися протягом певного відрізка часу” [СУМ, X, с. 252], завершено виражає семантику при поєднанні зі словами з часовим значенням: *Його робочий день тривав до години ночі* (ЛіП). Дієслово *поводитися* в значенні „дотримуючись певної поведінки, діяти якимось чином” передбачає обов’язкове вживання з прислівником способу дії: *Мар’яна поводитися по-дівочому* (Г.Тютюнник). Із відтінком значення „ставитися до кого-небудь, тримати себе з кимось яким-небудь чином. // Застосовувати що-небудь, користуватися чимось яким-небудь чином” [СУМ, VI, с. 689] дієслово *поводитися*, крім обов’язкового слова зі значенням способу дії, передбачає іменник, назву особи чи предмета, в орудному відмінку з прийменником з: *Тоді й Михайло збагнув, що не досить гостинно повівся з Федоровим посланцем* (Ю.Збанацький), *Вірив Данько і не вірив своєму несподіваному щастю, не знаючи ще, як йому поведеться далі з своїм виграшем* (О.Гончар).

Аналізовані приклади показують, що необхідність обов'язкових залежних слів обставинного значення при релятивних дієсловах не зафіксована спеціальною ремаркою у „Словнику української мови”, а з'ясовується із тлумачення значення та засвідчена в ілюстративному матеріалі.

Діагностуючою ознакою релятивних дієслів є також регулярна сполучуваність їх з інфінітивними формами, функціонально співвідносними з додатками: *Ти **вчив** любити подвиги людини, красу труда й безсмертний рідний край* (В.Сосюра); *Важкі умови праці, відірваність від традиційного селянського побуту **змушували** людей об'єднуватися у земляцтва* („Віче”); *Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерням в рідній борозні* (В.Стус); *Створений в університеті факультет абітурієнтської підготовки **допомагає** майбутнім студентам адаптуватися до вимог університету* (ВОУ). У „Словнику української мови” особливість релятивних дієслів поєднуватися з іменниковими або інфінітивними формами, що функціонально корелюють з додатками, позначена відповідними ремарками: ***бажати** перех., кому, чого або з інфін.* [СУМ, I, с. 87]; ***радити** перех., з інфін.* [СУМ, VIII, с. 429]; ***спонукати** перех., до чого, на що, з інфін. і без додатка* [СУМ, IX, с. 572].

Словник української мови фіксує випадки, коли поєднання дієслова з підрядним з'ясувальним реченням є виразником певного лексичного значення дієслова. Як засвідчили наші спостереження, у словнику є чимала група релятивних дієслів, які сполучаються з підрядними з'ясувальними реченнями. Наприклад, виражаючи значення „умовляти зробити що-небудь, схилити до якогось рішення” [СУМ, VI, с. 201], дієслово *переконувати* (*переконати*) поєднується з підрядним з'ясувальним реченням: *Все ж я б хотів тебе переконати, щоб ти не дав громаді сій загинуть* (Леся Українка); дієслово *любити* таке значення, як „потребувати якихось умов як найсприятливіших для існування, росту тощо (про рослини, тварини)” [СУМ, IV, с. 563], може реалізувати у поєднанні з підрядним з'ясувальним

реченням: *Виноград любить, щоб коло нього ходити* (М.Коцюбинський), що у словнику відображено позначкою *із спол. щ о б*.

Отже, словникові статті „Словника української мови” в основному сприяють визначенню релятивності конкретних дієслів лексикографічними засобами, з-поміж яких чільне місце належить граматичним ремаркам, формулам тлумачення та ілюстраціям.

Методика відбору релятивних дієслів орієнтована також на широке використання експериментального прийому елімінування, який використовують для розмежування автосемантичної / синсемантичної природи повнозначних слів [93; 194; 123]. Такий прийом ще називають „відкресленням” (О.І.Москальська), „пробою на пропуск” (Г.Г.Почепцов), трансформацією елімінації (Г.Хельбіг). Діагностичною ознакою релятивних дієслів вважаємо їхню неспроможність самостійно відтворювати відповідний денотат. Перенесена у площину реченнєвої структури, у якій релятивне дієслово є типізованою (морфологізованою) формою, що заповнює головну позицію двоскладного речення – позицію присудка, ця ознака спричинила необхідність обов’язкових придієслівних компонентів, здатних конкретизувати значення дієслівної лексеми. „Основним прийомом, який дає можливість відмежувати обов’язкові одиниці від факультативних у складі речення, є операція поступового опускання цих компонентів з проведенням тестів на комунікативність, граматичність, семантичну вичерпність під час проведення кожної операції” [123, с. 116] .

Процес елімінування компонентів реченнєвої структури, внаслідок якого виокремлюється елементарне речення, як зазначає Н.Л.Іваницька, є поетапним: спершу елімінують компоненти приреченнєвої залежності, потім неголовні компоненти прислівної залежності. Утворений трансформ перевіряють на предмет функціонування його як конструкції з усіма властивими йому реченнєвими ознаками [93, с. 47].

Якщо процедура елімінування придієслівних залежних компонентів призвела до утворення конструкції, що не має структурно-семантичної

завершеності й у відповідних контекстних умовах не може функціонувати як речення, то дієслово є релятивним: *Насторожені хвилі спокій гір березуть* (Л.Біленька) → **Хвилі березуть ...*. Можливість елімінування підпорядкованих дієсловом компонентів речення свідчить про абсолютивну природу дієслів: *Косарі вмиваються до сонця чистою студеною водою з голубої доброї криниці* (М.Рильський) → *Косарі вмиваються.*

У загальних рисах методика експериментального прийому елімінування корелює з методикою трансформаційного аналізу, суть якого полягає в перевірці функціональних можливостей дієслова утворювати структуру непоширеного речення дієслівної будови з аналізованим дієсловом у ролі простого присудка, інфінітивної частини складеного дієслівного присудка або головного члена речення односкладної будови (чи його частини). Трансформація вилучення обов'язкових придієслівних компонентів впливає на семантику релятивного дієслова (а відтак і речення): воно стає семантично незавершеним: *В серці пісню солов'їну думи тчуть* (В.Сосюра) → **В серці думи тчуть ... (не трансформується); Мене ліси здоров'ям напували* (В.Симоненко) → **Ліси напували ... (не трансформується); А небо осіннє, безкрає шле сонця холодний вогонь* (В.Сосюра) → **А небо осіннє, безкрає шле ... (не трансформується).* При таких трансформаційних перетвореннях зникає смисл висловлювання.

Зауважимо, що переважна більшість релятивних дієслів української мови, як засвідчує матеріал 11-томного „Словника української мови”, багатозначні. Сполучувальні особливості багатозначних дієслів відмінні не лише стосовно різних значень, але й щодо відтінків у значеннях. Численні факти свідчать про те, що зміна лексичного значення полісемічного дієслова є причиною зміни набору обов'язково залежних слів чи зумовлює його абсолютивацію. Наприклад, дієслово *любити* у значенні „мати інтерес, потяг до чого-небудь” [СУМ, IV, с. 562] передбачає залежний іменник у знахідному відмінку зі значенням прямого об'єкта: *Але більше за все в світі любив я музику* (О.Довженко) або інфінітивну форму: *Пшеницю сіяти ми*

любим для щастя людського й добра (Ф.Малицький), проте у значенні „бути закоханим” [СУМ, IV, с. 562] виступає як абсолютивне дієслово: *Вміє розставатись той, хто вмів любить* (М.Рильський).

Дієслово *жити* реалізує значення „перебувати, проживати де-небудь” [СУМ, II, с. 532] у поєднанні з іменниками у відмінкових формах, здатних виражати обставину місця, або з прислівником місця: *Петрик жив з мамою під самісіньким лісом* (В.Кучер); *Жити тут ніхто не наважувався* (П.Загребельний). Значення „вважати що-небудь основним у житті, бачити в чомусь смисл життя” [СУМ, II, с. 532] дієслово *жити* реалізує при поєднанні з орудним відмінком залежного іменника: *Він від засіву до жнив живе сподіваннями й турботами хлібної ниви* (М.Сингаївський). Інше значення „проводити життя у якийсь спосіб” [СУМ, II, с. 532] дієслово *жити* виражає через поєднання з іменниками у тих відмінкових формах, які здатні виражати обставину способу дії, а також із прислівниками: *Я живу в якійсь тривозі, я щодня тебе чекаю* (Л.Біленька); *Людині по-людському слід жити* (Нар. тв.). У значенні „бути живим, існувати; протилежне п о м и р а т и, в м и р а т и” [СУМ, II, с. 532] дієслово *жити* не потребує обов’язково залежних слів для реалізації завершеного змісту: *Шумить жито, співа, заохочує жить* (П.Тичина).

Кожне окреме лексичне значення багатозначного дієслова реалізує та чи інша сполучуваність слова. Наприклад, дієслово *попадати* у значенні „кидаючи щось або стріляючи, досягати цілі, влучати” [СУМ, VII, с. 178] передбачає залежний іменник у формі знахідного відмінка з прийменником у (в) (*попадати у кільце*) та у формі місцевого відмінка з прийменником *по*: *попадати по бандитові*; в іншому значенні „опинятися в несприятливих обставинах, скрутному становищі” прогнозує лише іменник у знахідному відмінку з прийменником у (в): *попадати в біду, попадати в халепу*; у значенні „рухаючись, опинятися на чому-небудь, потрапляти в що-небудь” дієслово *попадати* санкціонує появу іменника локального значення в знахідному відмінку з прийменниками *у/в, на*: *попадати в ліс, попадати на*

дорогу. Отже, дієслово *попадати* має обов'язкову сполучуваність у всіх значеннях, а відмінні семантично і граматично залежні слова при ньому є формальним засобом диференціації значень.

Серед релятивних дієслів є такі, яким у всіх значеннях властива обов'язкова сполучуваність із залежними словами, що однотипно поширюють дієслівну лексему у всіх її значеннєвих варіантах. Наприклад, дієслово *обрізувати* передбачає обов'язкові залежні іменники лише у формі знахідного відмінка без прийменника у всіх значеннях, які фіксує „Словник української мови”: „надрізаючи, вирівнювати, краї або зменшувати розміри чого-небудь”: *обрізувати фотографії*; „ріжучи, відділяти частину від цілого”: *обрізувати коси*; „зрізувати верхівку рослини або частину її пагонів, щоб підсилити плодоносіння і т.д.”: *обрізувати малину* [СУМ, V, с. 567].

Одним релятивним дієсловам властива необхідність обов'язкової сполучуваності у деяких значеннях, при цьому вони займають крайнє мінімальне положення на осі обов'язковості прислівного зв'язку. Інші дієслова релятивної семантики характеризує облігаторність прислівних компонентів у всіх значеннях, проте серед цих дієслів є такі, для яких обов'язкові придієслівні компоненти є формальним засобом диференціації значень, і дієслівні лексеми, що в усіх значеннях мають однаковий тип поширення. Остання група релятивних дієслів займає максимальне положення на осі обов'язковості сильного прислівного зв'язку. Вісь мінімуму-максимуму обов'язкового прислівного зв'язку для полісемічних релятивних дієслів можна представити схематично (*рис. 1.1*):

	Д _р – 1	Д _р – 2	Д _р – 3
<i>min</i>	————— <i>max</i>		
обов'язкова сполучуваність у деяких значеннях	обов'язкова сполучуваність у всіх значеннях		обов'язкові залежні слова характеризують лексему у всіх значеннях
	обов'язкові залежні слова є формальним засобом диференціації значень		

Отже, основним критерієм відбору релятивних дієслів стала їхня потреба в обов'язковому сполученні з іншими словами. Першоосновою для

виділення дієслів релятивної семантики слугувало їхнє лексикографічне представлення у „Словнику української мови”. Незважаючи на те, що у словнику немає спеціальної ремарки для позначення релятивних дієслів, загалом у ньому об’єктивно відтворена і певним чином зафіксована лінгвістична природа цього явища. При відсутності чітких підтверджень у „Словнику української мови” ми послуговувалися іншими об’єктивними характеристиками: сполучуваністю таких лексем у мовленні, що піддавалась перевірці прийомами елімінації, трансформаційного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400с.
2. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 97-104.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167с.
4. Іваницька Н.Л. Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу //Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Філологія: Зб. наук. пр. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т, 2003. – Вип. 5. – С. 46-51.
5. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. – Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2002. – 432 арк.
6. Савчук Т.В. Моделювання дієслівних словосполучень з дієсловами релятивної семантики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2003. Випуск 6. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2003. – С. 312-319.
7. Савчук Т.В. Релятивні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики // Українська мова. – 2003. – №1(6). – С.51-60.
8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 406с.